

1925 чылдың август
31-де үнүн эгелээн

ШЫН

№ 138
(18258)

2012 чылдың
ноябрь 27,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

Нийтлел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Рейтинг

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ КӨРГҮЗҮҮ БЕДИК

"Губернаторларның
2012 Кремль рейтингин-
ге" Тываның Баштыңы
Шолбан Кара-оолдун көр-
гүзүү аажок бедик болуп
турар.

2012 чылдың түннелдерин "Губернаторларның Кремль рейтингин" түннелдерин Электорал-Чорудулга Өөренир болгаш Электоралдыг Политика фондузу "Бедик" солун-биле кады үнүрген. Эксперттерниң санап турарын эзугаар алырга, оларны чуртталга талазы-биле кол болган экинчи — Кремльдин мурнунга губернаторларның ажылын үнелээрин билдирген рейтингини үндүрген. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол бо рейтингде бедик көрүктү эрткен чылдан бээр салып келген деп, эксперттер санап турар. Аңаа беш баллдыг шкалагаар "4" демдекти салган. Регион эрге-чагыргаларын үндүзүп кол барымдаалар болза, чалгарып үнүрген чүүлдерниң шы-ы болгаш сан талазы-биле ана-а губернаторларны таныыр-би-иниң рейтингизи; губернаторну шийткен партияның рейтингизи; губернаторга бүзүрелдин дең-

нелиниң үнелели; РФ-тиң Чазаанга болгаш РФ-тиң Президентизинге бүзүрелдин деңгелиниң үнелели. Аңаа немелде кылдыр регионда политиктиг байдалга салдар чедирип турар чүүлдерни база көргөн. Чижээ, политиктиг турум чорукка салдар чедирип турар "дүвүренчиг чүүлдерни": корум-чурум чок чоруктарны болгаш янзы-бүрү чыскаалдарны; удурланышкын-нарны, иштиги чөрүлдээлерни;

терроризмни; кудумчуларга кем-херек үүлгедир чоруктарны болгаш өске-даа чүүлдерни.

Нийтизи-биле рейтинг 1-ден болгаш 5 демдекке чедир үнелетинген. Рейтингиниң түннелдерин эзугаар РФ-тиң 83 губернаторларының 28-зи "дөрт" демдек алган-нар, 9 кижиге "бешти" салган, 46 губернатор "ийи" болгаш "үш" демдектер-биле үнелетинген.

weekjournal.ru

Адалар чыыжынга хамаарыштыр

ЧУРТУ, ӨГ-БҮЛЕЗИ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛGAZY УЛУГ

Чоокта чаа республика чергелиг Адалар чыыжының ийи дугаар улуг чыыжы болуп эрткен. Эрткен 2011 чылда организастаан бир дугаар чыыжынга безин киржикчилерниң саны хөй болганын сактыр боор силер. Күзелдиг улус база оон-даа хөй турган боор деп бодаар-дыр мен.

Бо удаада база-ла республи-кага кожун-суму бүрүзүнүн ээлери хөйү-биле кээп, идеп-тиг киришкен. Республиканың экинчиги чонунун идепкейиниң үнү деткип хүндүлээр апаар бис. Чижээ шаг-төөгүдөн бээр безин бо, каян чер кырынга амы-гал чаа тыттып келгенде, эр кижи азыракчы, камгалакчы эзулуг мазу-шынарлыг турган. А хер-кен кижиге өгнүң одааның кам-агызы, ажы-төлүнүн, өөнүн ишти-хырын ашатпайн, апар хүлээлгелиг. Өг-бүлези артынга эзулуг "быжыг кам-алдыг хана артында-биле" болуп ужурулг.

Амгы үениң амыдыралындан ажы көөрге, шак ол үстүнде "дүрүмнер", чиккен дээр-ге ашала шын эвес апаар, чидип чыдар дизе, шын боор. Ам-ча херээжен кижиге шупту кылды кылбышаан, ажылчын айт-каш деп болур, бодунун эден чараш ову-хевирин база

салбайн, өг-бүлени тудуп чоруу-рун эскерип болур. Ол мээң, херээжен кижиниң, бодады-дыр. Шынап-ла, сөөлгү үеде эр кижиге өг-бүлениң даштыкы ажылын эвес, а иштиги ажылын кылыр апарганы маргыш чок. Ажылдап, тывыкчы кижиге болур хамаанчок, ажы-төл азырап олурар апарганын амыдыралдан көрүп болур. Эр кижиге өг-бүлениң баш-тыңы болганда, ол болур-чогуур шийтпирлерни херээжен ээзиниң экинче чүдүрүп калбайн, хүлээп ап, айтырыгларны шийтпирлээр ужурулг. Чуртталгада ол херек кырында ындыг база эвес болгай. Өг-бүлелерниң хөй кезинде херээжен ээзиниң шийтпирин айтырбайн барбас, албан оон айтырып алырын билер бис. Өг-бүле болганда, ийи кижиге черле дугуржуп сүмележири — өг-бүлениң "хоойлузу" болза-даа, демей-ле шийтпирни кыс кижиге кылыр.

Чеже-даа ол бүгү амыдыралда бар болза, республиканың шупту булуңнарында эзулуг Эр кижиге деп

чоргаар адын төлөпиг эдилеп чоруур эр кижилер база кайы хөй. Олар өг-бүлези дээш, чурту дээш улуг харыысалгалыг дээрзин кончуг эки билер болгаш, чуртунун төлө-тиг адалары болуп, кады чурттаан эжиниң быжыг чөлөнгичи болуп чорууру өөрүнчүг-дүр. А арага-дары ижеринге, ажыл кылбас, чалгаа чорукка сундулуг эр кижилер өске төлөпиг эр хиндиктиг чонун адын баксырадып чоруур дээрзи магатчок. Ынчангаш Адаларны бирги чыыжынга кожун-суму бүрүзүнге Адалар чөвүлелин тургузар дээн шийтпирни чөптүг деп санап тур мен. Ук адалар чөвүлелиниң кежигүннери шыңгы-шыңгы сорулгаларны салып, ажыл-чорудулгазын эгелей берген. Чаа эгелээн-даа болза, түннелдер бар дээрзи — эки идигниң бадыйкалы. Ук ажыл-чорудулга улам эки түн-нелдерлиг болурунга идегээр-дир бис. Ынчангаш республиканың эр хиндиктиг чонунун хей-ады бедип, боттарын эзулуг өг-бүлениң баш-тыңы деп чоргаар "албан-дужаа-лын" амыдыралга бадыйткаар дээр-зинге бүзүрел улуг. Эр кижиге бүрүзү Адалар чыыжынга бадыйлаан "Эр кижиниң ат-алдарының кодекзин" хүлээп ап, сагып чоруур болза, хей-ады кезээде бедик чоруур.

Валерия КОНГАР.

ӨСКҮС УРУГЛАР БАЖЫҢНАРНЫ АЛГАН

Бай-Тайга кожунда өскүс уруг-ларга бажыңның тудуун дужааган. ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының дыңнадып турары-биле алырга, чаа оран-саваның чурт-такчылары болур 24 харлыг Артыш Хууракка болгаш 25 харлыг Радион Күжүгетке бажыңның дүлгүрлерин тывыскан. Оон мурнунда чурттакчы чонун бо категориязынга хамаар-жып турар улуска чурттаар оран-сава тудуун узун хуусааның дургу-зунда соксаткан турган. Ынчангаш оочурнуң эгези 90 чылдарже чорупкан болгаш амгы үеде бажың ап турар өскүстер дээр-ле улуг апарган, өг-бүлелиг улус болуп турар. Бай-Тайга кожунун Берт-Даг сумузуңда ийи аал чурттаар бажыңның тудуун бо чылдың июнь айда эгелээн болгаш "Авырал" КХН-ниң ажылчын бригадасы ук тудугну хуусаазында кылып доос-кан. Ажылчыннар, ылаңгыя иштиги ажылдарны шалыпкын болгаш шынарлыг чоруткан. Декабрь ортан үезинде Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Тожу, Кызыл кожун-нарынга болгаш Ак-Довурак хоорайга бажыңнарның тудуун доозар. Улуг-Хем болгаш Чеди-Хөл кожуннарынга чаагайжыды тут-тунган бажыңдан квартираларны саткан. Өвүр болгаш Тере-Хөл кожуннарынга чурттаар оран-са-ваны садары көрдүнүп турар. Кы-зылда Суворов кудумчузунда хөй квартиралыг бажыңның тудуу

дооступ турар.

Чурттакчы чонун бо категория-зынга хамааржып турар улусту чурттаар оран-сава-биле хандыра-рының талазы-биле нийти субсидия акшаның хемчээли чылдан чылче улгадып олурар. 2007 чылда бо со-рулгаже кандыг-даа акша-хөрөңги тускайлаттынмайн турган болза, бистиң республиканың Чазааның федералдыг акша-хөрөңгини камга-лап алырының талазы-биле чорут-кан ажылының түннелинде ук айты-рыгже кичээнгейни угландырган. 2008 чылда 1 млн. 155,5 муң рубль-ди аңгылаан болгаш 16 өскүс уруг-лар чурттаар оран-саваны алган. 2009 чылда ук сорулгаже 8018,4 муң рубльди аңгылаан болгаш ук акша-хөрөңги 6,9 катап көвүдээн, 2008 чылга бодаарга, 35 кижиге бажыңны алган. 2010 чылда 26666,7 муң рубльди тускайлаан, 83 кижиге бажыңны берген. Ол дээр-ге оон мурнунда чылдан 2,3 катап хөй болуп турар. 2011 чылда өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан уругларның чурттаар оран-сава хандырылгазынче 99605,9 муң рубльди (2010 чылга бодаарга, 3,8 катап хөй) аңгылаан болгаш 100 уруг бажыңны алыр аргалыг болган. 2012 чылда 150 кижини чурттаар оран-сава-биле хандыраы көрдүнгөн. Аңгы-аңгы кожуннарда бажыңнарның ду-жаалдазы частан эгелей берген.

Чагыдылга — 2013 (1-ги
чартык чыл)

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2013 чылдың бирги чартык чылында «Шын» солунуң чагыдылгазы Тываның бүгү почта сал-бырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар дээрзин дыңнадып тур бис.

Ынчангаш «Шынны» чагыдып алырынче респу-бликаның ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту-бижикчилеривисти, номчукчула-рывысты кыйгырдывыс!

Чартык чылда чагыдылга өртээ чурттакчы чонга — 458 рубль 40 көп, албан организацияларга — 518 рубль 40 көп, хоочуннарда, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринге — 414 рубль 72 көп.

Солунну 1 айлап азы 3 айлап
чагыдып ап болур силер, номчукчу!
«ШЫН» СОЛУНУҢ ҮЕЗИНДЕ
ЧАГЫДЫП НОМЧУНАР.
ЧАГЫДЫЛГА УЛАМЧЫЛАП
ТУРАП!

"АЙЫЫЛ ЧОК ХООРАЙ" ТӨЛЕВИЛЕЛИ

Ноябрь 23-те ТР-нің Чазааның Бажыңга Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Артур Монгалдың удуртулгазы-биле хоойлу-дүрүм үрээшкннеринге удур хемчеглер талазы-биле Чазак комиссиязының хуралы болуп эрткен.

Аңаа ТР-нің ИХЯ-ның хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалының полиция начальнигиниң хүлээлгелерин күүседип турар Константин Павлов, Кызыл хоорайның мэрия-зының эрге-хоойлу камгалалының айтырыгларының талазы-биле оралакчызы Сергей Монгуш база республиканың кожууннарының төлээлери "Айыыл чок хоорай" деп аппарат-программа комплекзиниң херек кырында боттандырылганын болгаш 2012 чылдың 10 айларында муниципалдыг тургузугларда катаптаан кем-херек үүлгедиишкннериниң дугайында илеткелдерни кылган.

Константин Павлов:

— 2007 чылдың июль 13-те Россия Федерациязының Президентиниң "Айыыл чок хоорай" АПК хоойлу-дүрүм камгалалының кеззэн тургузарының болгаш хөй-ниитиниң корум-чурум камгалаар талазы-биле техниктиг дериг-херекселди ажылгалче кириериниң дугайында" № Пр-129 ЗГС даалгазын күүселдезинге хамаарыштыр илеткээрим болза, ТР-нің ИХЯ-зы "2008-2012 чылдарда Тыва Республикага кем-херек үүлгедиишкннери база өске-даа хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарга удур хемчеглер" республиканың тускай сорулгалыг программаның кол чагыкчызы болуп турар. Республика бюджетинден ниитизи-биле 26 541,0 муң рубль көрдүнген турган болза, 2009-2012 чылдарда ТР-нің ИХЯ-зы 16458,982 муң рубльди шын-гээди, дараазында хемчеглерни күүсеткен: Кызыл хоорайның иштики херектер эргелелиниң дежурный кеззэнче мониторинг төп тава-рыштыр медээлерни дорт дамчы-дып турар хөй-ниитиниң корум-чурумунун болгаш айыыл чок чо-руунун база орук шимчээшкнниниң айыыл чок чоруун хайгаараар видео-хайгаарал системаның 32 видеокамераларын тургускан. Амгы үеде 7 видеокамераны тургузар та-лазы-биле ажылдар чоруп турар.

Республиканың тускай сорулгалыг программасы езугаар "Айыыл чок хоорай" деп төлевилел акшаланды-рышкынның чедишпези-биле долу күүсеттинмээн. Ол ышкаш шимчеп чоруур нарядтарга федералдыг бюджет таваарыштыр 105 тускай комплектилерни таарыштыр тургус-кан. 2012 чылдан тура, "Айыыл чок хоорай" төлевилелди херек кы-рынга күүседире-биле бюджеттен акшаландырышкынны ТР-нің Чер болгаш чер хамаарылгаларының яамызы шын-гээди эгелзэн.

2009-2012 чылдарда "Айыыл чок хоорай" АПК-ның боттанды-рылганын көрдүнген акша-хө-реңгиниң чүгле 62 хуузу шын-гээт-тинген болганда, ТР-нің ИХЯ-зы "2013-2018 чылдарда Тыва Рес-публикага кем-херек үүлгедииш-киннери база өске-даа хоойлу-дүрүм үрээр чоруктарга удур хемчеглер" деп программаның төлевилелин ажылдап кылган. Оң акшаландырышкынның түнү 193932,0 муң рубль. Программаның кол угланышкыны — "Айыыл чок хоорай" деп АПК езугаар Кызыл хоорайга видео-хайгаарал дериг-херекселин тургузарын уламчылаар деп илеткээн.

Константин Павловтун илетке-линиң соонда хуралдың киржик-чилери бо талазы-биле үзел-бодал-дарын чугаалап, тодаргай айтыры-ларны тургускан. Ук төлевилелдин ажыктыг талалары хөй болбайн канчаар, ынчалза-даа четпес чүүл-дер база бар. Чижээлзэрге, хөй аал чурттаар бажыңнарның подвезди-леринге видео-хайгаарал систе-мазын тургузар дугайында чугаа саазын кырында артпышаанын Артур Монгал сагындырган. Ын-чангаш маңаа хамаарыштыр теле-вилелдерни 2012 чылдың декабрь төнчүзүнге чедир кириерин шың-гыы негээн.

"Видео-хайгаарал системала-рын тургузуп, ажылгалче кирип турары эки-дир, ынчалза-даа оларның дузазы-биле эрге-хоойлу

ажылдакчылары канчаар ажылдап, хөй-ниитиниң айыыл чок чоруун канчаар хандырып турар дуга-йында чурттакчы чон массалыг информация чепсектерин дам-чыштыр билип алыр болгай. Ындыг хевирлиг медээлерниң кижизи-дикчи ролу улуг дээрзинде чигзиниг чок. Маңаа хамаарыштыр "Новый век" телекомпаниязы "Патруль" деп дамчыдылганы доктаамал үндүрүп турган, амгы үеде акшаландырышкын чок болганындан дамчыдылга соксаан" — деп, Чазак комиссиязының ке-жигүнү Эльвира Лифанова чугаа-лаан. Дамчыдылганың акшалан-дырышкынының дугайында ай-тырыгы чогуур яамылар-биле харылзажып тургаш, шийтир-лээрин Артур Монгал дааскан.

Хуралдың ийги кеззэнде Тыва Республикада катаптаан кем-херек үүлгедиишкннериниң дугайында чугаалашкан. Илеткелчилерниң айтып турары-биле алырга, 2012 чылдың ноябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, профилактиктиг даң-зы езугаар 8849 катал кем-херек үүлгеткен кижилер санаттынып ту-рар. Оң иштинде хоругдал чер-леринден үнген кижилер — 1822, хуусаазындан эрте хосталып үнген кижилер — 556, хосталганын казыт-тырбаан-даа болза, кеземчеге онаашкан кижилер — 2220. Эрткен 10 айлар дургузунда 1056 киж

катап кем-херек үүлгедиишкн-нерин кылган. Эрткен чылга (797) деңнээрге, 32,5 хуу хөй. Ылаңгыя Танды, Чаа-Хөл, Өвүр, Кызыл, Би-Хем кожууннарда катаптаан кем-херек үүлгедиишкннериниң саны көвүдзэн.

Катаптаан кем-херек үүлгед-иишкннериниң дөрт дугаары өңчү-хөреңгиниң янзы-бүрү хевир-лерин оорлаан херектер болуп турар. Ийги черде кижиниң ка-дыыга кара өжегээр хора чедирер катаптаан кем-херек үүлгедииш-киннери колдап турар.

Наркотиктиг бүдүмелдер бе-леткээр, садып-саарар чоруктар катап кем-херек үүлгедип турар кижилерниң аразында чылдан чыл-че көвүдөп турар. Үстүнде айыт-тынган кем-херектерден өске ки-жиниң амы-тынынга четкен, үп-текчи, оор, күштээшкн дээн чижек-тиг кем-херек үүлгедиишкннери база бүрүткеттинген.

Кудумчуларга, парктарга, сквер-лерге болган катаптаан кем-херек үүлгедиишкннери 3,1 хуу өскөн. Катап кем-херек үүлгедиишкн-нерин колдуунда эр кижилер кылып турар.

Кем-херек үүлгедикчилериниң улуг кезии доктаамал ажыл-агый, орулга чок кижилер болуп турар.

Ынчангаш хоругдал черле-ринден үнген кижилерни социал

байдалдарга чаңчыктыра-биле шупту субъектилерни кады ажылдажылганын б тайгы болгаш катаптаан үүлгедиишкннериниң хэ эвээжедир, хоругдал чер үнген кижилерни социал дарга чаңчыктырар тала "2009-2012 чылдарда х черлеринден үнген кижил-циал байдалдарга чаңчы-рының дугайында" респуб-тускай сорулгалыг про-зының акшаландырыш хандыраы чугула. Хору үнген кижилерни ажыл тургузуп шыдаар орган-ларны база профессия өөрөдилге черлерин д талазы-биле айтырыгы ту ужур-уткалыг дээрзин х киржикчилери айыткан.

Катаптаан кем-херек диишкннеринге удур хем суларатпайн, хыналда-ха ажылдарын доктаамал ч оон дугайында илеткелде шаанда бээрин ИХЯ-ның ба даа хамаарылгалыг орган ажылдакчыларынга ТР-зааның Даргазының орал Артур Монгал сагындырган

Азиян

Байырмаа САНДЫ
тирттырган чуруу.

Хүннүң медээлери

КӨРҮЛДЕ-КОНКУРСТУҢ ТҮҢНЕЛИН ҮНДҮРГЕН

Республиканың кожуунна-рының аразында "Муниципал-дыг тургузугнуң эң эки чаңгыс аай дежурный-диспетчер алба-ны" ат дээш көрүлде-кон-курстуң түңнелин үндүрген.

Хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарның чаңгыс аай дежурный-диспетчер албанын тус чер чагыргаларының чанынга организацияларның дежурныйларының хөдөлишкннерин баш-караарын, байдалдың дугайында медээлерни дарый солчурун хандыраар, онза байдалдар тургустунуп келгенде хемчеглерни шалыпкын алып, а ол ышкаш ОБ үезинде хаара туттунган күштерни эргелеп-башкараарын организациялар сорулга-биле тургускан.

Кожууннарның чаңгыс аай дежурный-

диспетчер албанының ажыл-чорудулгазын элзэн каш көргүзүлгелерни барымдаалап үне-лзэн. Чижээ, документилен тургузуп турарын, чонга дыңнадыг чедирер херекселдерниң барын, тускай оран-савазының байдалын көргөн. Ол ышкаш дежурныйларның ажылдаар черлерин дериг-херекселдер-биле четчелзэн турар, олар албанын эрттирип тургаш, эрге-хоойлу актыларын ажылгап билер ужурлуг. Специалистерниң чаңгыс аай форма-хевин база немей өөренип көргөн.

Конкурстуң түңнелин езугаар Чөөн-Хемчик кожууннуң чаңгыс аай дежурный-диспетчер албанын тиелекчи деп санаан. Оларның чаалап алган саннары эң хөй болган. Бай-Тайганың болгаш Чеди-Хөлдүн албаннары аңаа бичии-ле четпээн болгаш 2-ги, 3-кү черлерни ээлзэннер.

ПЛАНЫН КҮҮСЕТКЕН

Республиканың культура албан черлери бо чылын төлевирлиг дуза чедирери-биле планын ажыр күүсеткен. Яамының дыңнат-каны-биле 9 айларның дургузунда 17 млн. 255 муң рубль, эрткен чылдың бо үезинге бодаарга (2011 ч. — 14 млн. 060 муң рубль), 22,7 хуу хөй ажылдап алыр аргалыг болган. Оон аңгыда республиканың өөрөдилге албан черлери база 63,6 хуу планын ажыр күүсеткеш, орулгазын 2 млн. 035 муң рубль (2011 ч. — 1 млн. 244 муң рубль) чедирген. Республиканың шупту культура албан чер-лериниң ажыл-чорудулгазының түңнелдери-биле, сайгарлыкчы болгаш оон-даа өске орулга кирип турар ажыл-чорудулганың орулгазы 32 млн. 169 муң рубльди тургузуп турар. Эрткен чылга деңнээрге, кирген орулганың деңнели 12,9 хуу өскөн (2011 ч. — 28492,0 муң рубль).

Тываның культура сайыдының оралак-чызы Марьятта Бадыргының демдегеп турары-биле алырга, Кызыл, Тес-Хем, Тожу болгаш Эрзин кожууннарның орулгазы улгаткан. Ажылдап алган акша-хөреңги

материал-техниктиг баазазын экижиде ажылдакчыларны шаңнаарыңче чоруу "Культура албан черлериниң к тивтери акша-хөреңгизин көргүзүп дузазының шынары бедик болзуу септелге кылырынче, чаа дериг-ке садып алырынче чарыгдап турар. Төле дуза чедирериниң планын ажыр ку-ринче чүгле чурттакчы чоннуң төлөп аргазы эвес, а күрүне деткимчези ба мааржыр. Чижээлзэрге, бо чылын ку-ның өөрөдилге албан черлери яамыны кичээнгейинге турган. Оларның чаар-зынче регионнуң бюджетинден 3,3 рубль чоруттунган турган" — деп, сай-оралакчызы демдеглээн.

Ол ышкаш Тываның Культура төлевирлиг дуза көргүзери-биле көргүзүлгелерлиг культура килдистерин Оларга Чөөн-Хемчик, Мөңгүн-Тайга, Хем, Каа-Хем кожууннар болгаш Ак-Д хоорай хамааржыр.

— **ШЕҢ** ТР-нің албан-ест-сайызы

СОРУЛГАНЫ КҮҮСЕДИРГЕ, ЧОГУМЧАЛЫГ ТҮҢНЭЛ ҮНЕР

Чугула интервью

Бо чугааны кылган кижим мурнунда республиканың партия органның удуртукчузу чораан амгы үеде Кызыл кожуунун чагырга даргазы В.Д.Хемер-оол. Хоорай чоогунда кожуунда социал-экономика хөгжүлдесинин мурнуку-даа, амгы-даа айтырыгларын сайгарган бис. Оларның шуптузун маңаа чырыдары болдунмаан.

— Владимир Думатович, 2011 чылдың август 29-та Кызыл кожуунун чагырга даргазының хүлээлгезин күчүлдүп эгелзэн болгай силер. Амгы үеде бөдүң кижилер социал, экономика, культура, медицина айтырыгларын тус черниң күчүлдүргө-чагыргазының удуртукчузу кичээнге шийирсетип турарын сонунгаар болгон. Ооң-биле чергелештир хамааттыларның айыыл чок чорутуу, кем-херек үлгүдештир хамкырының айтырыгларын маңаа оларны дүңдүрүп турар.

— Кожуун төвү Каа-Хем суурда кижилер чурттап турар, ооң уламын-дан кем-херек үлгүдештир хамкыры, ооң иштинде мал-маган оор-уу, хамаатыларның кадыкшы-нынга хора чедирер чоруктар ында дыка хөй дээрзи шын. Ооң чылдагаанын доктаамал сайгарып берген бис, өг-бүлөгө чыгып ал-ыш, арагалаар, ооң соонда сода-аажыр, а даштыгаа, ылаңгыя чырык ок кудумчуларга, үлгүдештир хамкыры аажыг дээрзин билер бис. Кудумчуларга сайгылгааннарның тургустунмаан чылдагааны—дыка хөй хамаатылар бажыңнарның турарының туразы-биле, кандыг-да төлөвилел азы суурну тута-рының чингине планы чокта-ткуп алган болуп турар. Черле-нинчаш тудуг планнарын дыка хөй турлар кылбайн келгеннер.

Ол айтырыгны шыңгыы конт-рольга алган бис. Девискээр план-нашкынының талазы-биле бүгү-нүмүт дүңдүрүшкүчүлүк эртерип келдире, тудуг кылыр кижилер-биле керээни чарып, хуусааны са-адыры, ажалды шынарлыг кылыры-биле оларның харысалгазын дүңдүрүп турар бис. Чингине план-нашкы болза, 2013 чылдың январь 1-ден эгелзеш чаңгыс-даа тудуг ажаландырышкын албас дээрзи келдиңир болгай.

— Амгы үеде чидиг айты-рыларның бирээзи—«Найы-рал» дача ниитилежилгесинин чурттакчыларына ажалдыраарының чогуумчалыг байдатын тургузары оларны барык болгаш чылыг-биле дүңдүрүп турар болгай. Бо тала-зы-биле Тываның Баштыңы Ш.В.Кара-оол чоокта чаа баалаа база берген, ону күч-үлдүр талазы-биле кандыг кылдынганы?

— Республика удуртукчунун ажалгазын езугаар Кызыл ко-жуунун чагыргазы чер участка-рының быжыглаар талазы-биле ажалды кылып чоруткан. «Найырал» дача ниитилежилге-синин девискээринде 448 учас-токту тос кудумчу бар. Оларның 25-зы өңчү эргезин бүртүкчүлүк-күчүлүк, а 289 чурттакчы 11 айга эсенде керээзин чарган. Шак-анчаар 448 участкан 415-жин кылуудуп алган бис.

Ол ажалды боттандыра тала-зы-биле хамаатыларны харысал-галыг ажалдакчылар хуннун хү-лүк ап келген. Чуртталга бажың-дарын, өске-даа тудугларны кылып-даа, боттары тывылбайн ту-ра хамаатыларны дилээрин үр-үлүп турар. Баштайгы доку-

ментилерни долдурары-биле ку-думчулар кезири кижилерни тода-радып алган бис, олар хамааты-ларга дыңнадыларны чедирип, документилер тургузарына дуза-ны көргүзүп турарлар. Шак ын-чаар 19 эки тура дузалакчылыг болдувус. Өңчү эргезинин кымга-даа хамааржыры билдинмес учас-токтарга хамаарыштыр шимчевес өңчү-хөргөңинин күрүне бүртү-келениң эргелелинче бижикти кирип, чамдык чурттакчыларны илередири-биле тодарадылганы-даа кылдывус.

Амгы үеде белен тудугларның электри хандырылганын дуга-йында айтырыг чидиг болуп турар. Ооң чылдагааны чамдык участо-ктарны инженер-техниктиг ханды-рылганын четкилеринин тудуунун техниктиг негелделерин баш удур албайн чыда сатканы азы арендага бергени болуп турар. Ол ышкаш чаа кварталдарны, чер участо-ктарын эжелеп тургаш, кайы ха-маанчок, электри-четки объектиле-рин тудар черлерни көрүп кагбайн туткан ол чорук бедик вольтулуг электри шугумун шөөр болгаш трансформатор подстанциязын тудар органы бербейн турар. Ындыг байдалга Каа-Хем суурнуң «Субурган», «Мурнуу-чөөн чүк» кезектери, а ол ышкаш Сукпак суурнуң чаа тудуглары таварыш-кан. Бо айтырыг келир чылын, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң ээлерин деткири-биле субсидиялар бергенин соонда, «Тывазнергонун» киржилгези-биле үстүнде адаттыг чоруктарга электри четкилерин тутканын түңнелинде шийирсеттинер.

2012 чылда ыңдыг арга-биле электри четкилеринче теплица комбинатының чоогунда кудумчу-ларның чурттакчыларының бажың-нарын кожар. Ол ышкаш «Найы-рал» дача ниитилелин чурттак-чылары чоокку үеде чырык-биле хандытынар. Ол ниитилелге чурт-таарын күзээр кижилер «Ачылыг» МУБ-тун чуртталга-коммунал ажал-агайынче дилег кириер болза эки.

Участоктарны үр хуусаада арендага быжыглаарының айты-ры Кызыл кожуунун чагырга-зында шийирсеттинер эгелзэн. «Найыралга» чер участкан хува-рының талазы-биле кадастр инже-нерин томуйлаарын «ГеоТех» КХН-ниң директору-биле дугур-жуп алган бис. Ноябрь 9-та болган хамаатыларның чыжыңга фасад четкилеринин, бригадирлер сос-тавтарының, үлээшкын планна-рының болгаш чер участкан бү-рүткөп бээрин дилзэн хамааты-ларның дилеглерин хандыраарын дүргедедиринин талазы-биле сорулгалар салдынган.

—Оттук-Даш арбанның суг айылындан түрөй берген чурттакчыларын көжүрер талазы-биле айтырыг шим-чевейн келген болгай. Силер келгениңерниң соонда Кызыл кожуунун чагыргазы бо айтырыгны сегирип алган дилип турар...

— Кызыл кожуунун Баян-Кол сумуунун Оттук-Даш арбанында 41 өрөгө бар, ында 146 кижилер чурттап турар. Улуг-Хемниң эрини-

де турарындан ооң унун өскерткен чылдагаандан ол черниң чурттак-чылары чыл санында сугга алзып келгеннер. Ону шийирсеттинер турган деп болбас, чылдың-на аңаа чалдар кылып, хөй акша үндүрүп келген. А чурттакчыларны айыыл чок черге көжүреринин айтырыгы акша чогундан шийирсеттинер келгени шын. Баш удур санаашкын езугаар алырга, инфраструкту-ралыг чаа суурну тударына 230 млн. рубль негеттинер.

Кижилерниң амы-тынын айыыл-га таварыштырып, манап олурага хоржок деп чүвени билип турдум. Хөй чылдар дургузунда шимчевейн келген айтырыгны шийирсеттинер харысалганы бодумга алдым. Оттук-Даштын чурттакчыларының хомудалдарының, ол айтырыгны хөй удаа сайгарганын соонда оларның дилзэн езугаар эрги суурдан 4,5 метр бедик черге көжүрер деп шийирсени хүлээп алдывус. 2011 чылдың декабрь 23-те болган хамаатыларның чыжы-нын протоколу менде ам-даа бар. Келир үениң суурунун инфра-структуразын дораан тудары кайын болдунар, ыңдыг хөй акша кымда-даа чок. Ындыг турбуже айтырыгны эвээш-бичелеп шийир-летип эгелдиз.

Баштай электри дамчыдар шу-гумну тударының талазы-биле чу-гаалажышкынны «ЛЭПСТРОЙ» КХН-ниң директору А.В.Лавейкин-биле кылдывус, ол чөпшээрешкен. «Кристалл» КХН-биле кады арбан-нын чурттакчыларының чаа черин үзүп хуваарынын, төлөвилээринин талазы-биле улуг ажалдар кыл-дынган. Амгы үеде чуртталга ба-жыңнарын тудар дилиг материал-дарын белеткээр талазы-биле Че-ди-Хөл кожуунда чер участкары чагыттыг, ТР-ниң Арга-арыг күрүмү чөпшээрелин берген. Электри дамчыдар шугумну трансформатору-биле кады туткан хуу чуртталга бажыны тудар 50 учас-токтун тускайлаан, нийти суг ханды-рылганын бир скважиназын кас-кан, бир сордурукчу ажалдап тур-ар. Техниктиг коштуулгазына Оттук-Даш арбанын эрги энергия күчүлерин алган. Немелде күчүлөр айтырынын ам-даа шийирсеттинер апаар. Көдээ ажал-агайын ажал-ал черлерин чурттакчылыг суур-ларның ажалгал черлери кылдыр шилчидеринин дугайында мате-риалдарны ТР-ниң Чер, өңчү-хө-рөңги яамызынче кирген бис.

Оттук-Даш келир үеде улам сайзыраар ужуруг, 2013 чылда суурнуң чингине планын ажалдап кылгаш, ол арбаны чурттакчылыг суур кылдыр эде адаарынын дуга-йында дилгени Тыва Республиканың Дээди Хуралынче кириер сорул-галыг бис. Оон аңгыда чаа суурну клувун тударына акша-хөргөңини 2013 чылда тускайлаарын дилзэн бижикти Тываның Баштыңынче кириген мен. Кандыг-даа чурттак-чылыг черниң амыдыралы социал-культура объектизи-биле холба-жыр болгай. Чаа черге чаа амы-дырал чаа инфраструктура-биле эгелээр ужуруг. Бир эвес акша-ла бар болза, Оттук-Даштын чурт-такчылары чаа клубту боттары тудуп алырына беленнер. Олар-нын сагыш-сеткили ам көдүрүлген. Келир үеде бүзүрел тытып келген. Эрге-чагырга органның ат-алдары чурттакчыларның мурну-да өскөн, олар республика-даа, кожуун-даа удуртулганын хун-дүткелди көргүзүп турар.

— Кызыл кожуун дээр-ге келир үеде республика найы-сылалы—Кызыл хоорайның

агрокуржаа апаар деп улус чу-гаалажып турар. Ындыг арга бар бе? Теплица комбинаты-нын, «Енисей» куш фабрика-зының келир үеде кандыгыл?

—Чер болгаш мал ажалын сайзырадырына таарымчалыг, капитал салышкыннар негээр суг-гатыг шөлдерни аажок улуг Кызыл кожуунда агрокуржаа болурунун бүгү барымдаалары бар. Бо айты-рыгже Тываның Баштыңы—Чаа-нын Даргазы Ш.В. Кара-оол улуг кичээнге салып турар. Кызыл хоорайны долгандыр аграр дээр-бзэн тургузары бистин кол со-рулгавыс болур, ынчангаш көдээ ажал-агайын улам сайзырадыр ужуруг бис.

Бо хүнде өңчүнүн бүгү хевир-леринин организацияларында болгаш биче бүдүрүлгелеринде, а ол ышкаш хуу улуста 90854 баш шээр, 12596 баш мыйыстыг бода мал, 6471 баш чылгы мал, 4400 баш хапан болгаш 44248 баш куш бар. Кожуун девискээринде көдээ ажал-агайын ийи улуг бүдүрүл-гелери—«Енисей» куш фабрика-зы» КУБ болгаш «Теплица ком-бинаты» КУБ, ол ышкаш 3 МУБ, 23 көдээ ажал-агайын бүдүрүлгө кооперативтери болгаш өске-даа бүдүрүлгелер ажалдап турар.

Кожуунун ажал-агайлары болгаш чурттакчылары боттары-нын бүдүргени көдээ ажал-агай продукциязын найысылалга, суур-га, бюджет организацияларына садып, чаа бүдүргөн аш-чем-биле чонну хандырып турар. «Енисей» куш фабриказы 2012 чылдың 10 айларының дургузунда 250 муң кушту өстүргөн болгаш соккан, 194 тонна куш ээдин саткан. Амгы үеде 29 муң баш төрүүр дагааларны азырап турар.

Теплица комбинатында эрткен чылын электри энергиязын өжүр-генинден чылыдылга системазы доңуп калган турган, ооң уламын-дан бүдүрүлгө банкрот болур деп барган. Август айда ооң чаа ээзи, көскү сайгарлыкчы Роберт Доржу аларган, чай дургузунда ол чылы-дылга системазын бүрүн септзэн, удавас ногаалар тарылгазын эге-лээр. Ынчангаш ол бодунун про-дукциязын элбээ-биле өстүрүп, Кызыл хоорайда бодунун эвээш эвес садыгларына сайгарып, чонну хандыра деп идегел бар.

Сукпак сумуунун ногаажы-лары Александр Желтухин болгаш Дмитрий Волобуев, «Кара-Хаак» көдээ ажал-агай бүдүрүлгези 75 тонна картофельди, 92 тонна капуста, янзы-бүрү хевирин ногааларын сатканнар.

Черниң кежин четтирер дизе, оон дүжүткүрүн бедидер болгай. А ону бедидеринин кол аргазы—суггаты хандыраары. Бо ажалды кожуун чагыргазы кичээнге ал-ган. Кызылдың суггарылга систе-мазында 4 «фрегат» 180 хиле гектар шөлдерни суггарар. Ол систе-ма ам-даа ажалдаарына белен, септеттинген, «фрегат» дамчыш-тыр суггарылганы чорудуп болур.

—Кожуунун өске ажал-агайларына хамаарыштыр кысказы-биле чинч чугаалап болур силер.

—Черниң суггадынче кичээнге салыры чугула деп үстүнде чугаа-ладым. Бо чылын Кара-Хаактын суггарылга системазынын бааза-зына ногаа өстүрер «Кара-Хаак» кооперативин тургустувус. Ону Санкт-Петербург хоорайга дээди өөредилге черин дооскан аныяк инженер Артыш Монгуш удурту берген. Чаа ажалдап келген удур-тукчуга деткимче кылдыр келир

чылын «Кара-Хаак» көдээ ажал-агай бүдүрүлгезин тускай техника-биле хандыра, суггарылга систе-мазынын чаартып кылышкыннын боттандыраары-биле 10 млн. хире рубльди тывар, картофель болгаш ногаа шөлүн калбартыр ужуруг бис. Ынчан ук ажал-агай оон-даа бедик дүжүттү алыр аргалыг апаар. Келир үеде ол суурга ногаа болбаазырадып кылыр цехти тударынын айтырынын шийирсеттинер сорулга салдынган.

Баян-Кол сумуунда «Баян-Кол» МУБ суггарылганын өске системазын ажалдап турар. Оон чурттакчылары чер болгаш мал ажалын иденкейлиг кылып чору-дуп турар, ынчанга-даа чамдык шаптаразыннардан сорулгалар чедирешкенин күүсеттинерин турар. Ажал-агайын удуртукчу болгаш специалистери «Эттир малды сайзырадыры» програм-мага киржири-биле ТР-ниң Көдээ ажал-агай яамызынче 2 чыл улаш-тыр чагылар кирип келген, чо-гумчалыг харыы мынчага чедир бердинмээн. Бо чылдың төңчү-зүнге чедир айтырыг шийирлет-тине бээр боор деп идегел бар, ынчан эттир уксаалыг малды садып алыр бис. Мал семиртир шөлчүгешти тударынын планы база бар.

—Найысылал чоогунда бо кожуунга республика деңгел-диг хемчеглер доктаамал бо-луп турар, чүгө өске кожуун-нарда эвес, кайың-даа, өске регионнарда-даа, даштыкы-дан-даа аалчылар чедип кээр. Театр тон азар черден эге-лээр дээр болгай. Кожуун тө-вүнде бажың-балгалдык, ал-бан черлеринин, ооң иштинде район чагыргазының оран-са-валарының материалдыг баа-зазы кандыг байдалдыгыл?

—Бо талазы-биле хирелиг тур-ганынчы минир апаар. Шынап-ла, чамдык тудуглар көрүш чок, бузук, үрелик, эргижирзэн, а ында кижилер ажалдап-чурттап турар. Бо айтырыг мээң кичээнгеим тө-вүнден үнмейн келген. Ону до-ктаамал бодап, ажалдап келген чаңгыс чылымның дургузунда чамдык хемчеглерни ап келген мен. Оон түңнелинде ажалдар кылды-нып турары көскү—септеттинип турар черлер көвүдзэн, пластик соңгаларны дыка хөй бажыңнарда, албан черлеринде, ылаңгыя школа-ларда салган, кудумчулар арыг-силиг апарган.

Кожуун чагыргазының адми-нистративтиг оран-савазын база чаартып тур бис. Эрги соңгалар-ның барык шуптузу солуттунган, кирер эжитерни чаарткан.

Ынчалза-даа кылдынган ажал-дар ам-даа эвээш дээрзин айтыр ужуруг мен. Каа-Хемни езулуг көрүштүг, чараш, үлегерлиг суур болдунар дизе, ам-даа хөй чүүл-дерни кылыр херек. Каа-хемчи-лерниң деткимчезинге даянып, кожуун төвүн Тыва биле Россия-нын демнежилгезинин 100 чылынга уткуштур үлегерлиг суур болдунар талазы-биле салган сорулгавысты күүседип шыдаар бис дээрзинге идегел бар. Ындыг арга-даа, моби-лизастакчы куш-даа бисте четчир.

Хенче-Кара МОНГУШ
чугаалашкан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

«Шуйский» бойдус парыгын тургузарының дугайында болгаш «Тайга» бойдус парыгының дугайында Дүрүмү» Тыва Республиканың Чазаның доктаалынче өскерилгелер кириеринин дугайында

2012 чылдың октябрь 3 № 528 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2011 чылдың декабрь 23-те «Шуйский» бойдус парыгын тургузарының дугайында №757 Тыва Республиканың Чазаның доктаалынче дараазында өскерилгелерни кириер:

а) доктаалга дараазында уткалыг 2.1 пунктуну немээр:

«2.1. «Шуйский» бойдус парыгы» республиканың күрүне бюджет албан чери:

«Шуйский» болгаш «Тайга» бойдус паркларының дирекциязының хүлээлгелерин боттандырып турар албан чери;

«Шуйский» бойдус парыгы болгаш «Тайга» бойдус парыгы деп кластер девискээрлеринден тургустунган деп тургузар».

б) Республиканың күрүне бюджет албан чери «Шуйский» бойдус парыгының дүрүмүнде:

12-ги бөлүктүн адын дараазында эдилге-биле бижир: «12. Бойдус парыгының ажил-чорудулгазында күрүне хайгааралы болгаш долгандыр турар агаар-бойдус камгалалының адырында хоойлужудулганың сагылгазының хыналдазы»;

12.1 пунктта «хыналда» деп сөстү «хайгаарал» деп сөс-биле солур, «республиканың» деп сөстү ап кааптар;

12.2 пунктта «оларның эргелеринин кызыгаарында боттандырып турар Тыва Республиканың бойдус курлавырларын ажыглаарының адырында болгаш камгалалының талазы-биле хайгаарал албан чери, Тыва Республиканың аңаашкын болгаш балыктаашкын талазы-биле күрүне комитети база Бойдус парыгының күрүне инспекторлары» деп сөстөрни «Тыва Республиканың долгандыр турар агаар-бойдус камгалалының адырының эрге-чагырга органы боттандырыр» деп сөстөр-биле солур.

2. 2009 чылдың сентябрь 15-те Тыва Республиканың Чазаның бадылааны №468 доктаалы езугаар «Тайга» бойдус парыгының дүрүмүнче дараазында өскерилгелерни кириер:

а) 1.2 пунктта дараазында уткалыг домакты немээр: «Бойдус парыгы «Шуйский» бойдус парыгы» республиканың күрүне бюджет албан черинин кластер девискээрлеринин бирээзи болуп турар»;

б) 3.1 пунктуну дараазында уткалыг сөстөр-биле немээр: « - Тыва Республиканың

Чазаның шиитпири-биле»;

в) 3.2 пунктта дараазында уткалыг домакты немээр: «Камгалал девискээринин кызыгаарларының дугайында шиитпири Тыва Республиканың Чазаның хүлээр»;

г) 4.6 пунктуну дараазында утка-биле немээр:

«4.6. Бойдус парыгының дирекциязының хүлээлгелерин «Шуйский» бойдус парыгы» республиканың күрүне бюджет албан чери боттандырыр;

д) 6.3 пунктунуң үшкү абзазын «Тыва Республиканың долгандыр турар агаар-бойдус камгалалының адырының күүсекчи эрге-чагырга органы-биле дугуржулга езугаар» деп сөстөр-биле немээр;

е) 7.4 пунктуну «Тыва Республиканың долгандыр турар агаар-бойдус камгалалының адырының күүсекчи эрге-чагырга органы-биле дугуржулга езугаар» деп сөстөр-биле немээр;

ж) 9.1 пунктта «база арга-арыг хамаарылгаларының адырында» деп сөстөрни ап кааптар;

з) 9.2 пунктуну ап кааптар;

и) дараазында уткалыг 10-гу бөлүк-биле немээр:

«10. Бойдус парыгының ажил-чорудулгазында күрүне хайгааралы болгаш долгандыр турар агаар-бойдус камгалалының адырында хоойлужудулганың сагылгазының хыналдазы»

10.1. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр Бойдус парыгының ажил-чорудулгазының болгаш камгалалының күрүне хайгааралын Тыва Республиканың долгандыр турар агаар-бойдус камгалалының адырының күүсекчи эрге-чагырга органы күүседир.

10.2. Бойдус парыгының девискээринде амытаннар болгаш үнүш делегейлеринин объектилерин камгалаар болгаш ажыглаар адырында хоойлужудулганың сагылгазын Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр Тыва Республиканың долгандыр турар агаар-бойдус камгалалының адырының күүсекчи эрге-чагырга органы күүседир.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

«2012-2013 чылдарда Тыва Республиканың одалга-энергетика комплекзинин бүдүрүлгө черлеринге күрүне деткимчези» республиканың тускай сорулгалыг программазынче өскерилгелер кириеринин дугайында

2012 чылдың октябрь 3 №529 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2012 чылдың январь 30-де Тыва Республиканың Чазаның №16 доктаалы езугаар бадылааны «2012-2013 чылдарда Тыва Республиканың одалга-энергетика комплекзинин бүдүрүлгө черлеринге күрүне деткимчези» (моон соңгаар — Программа) республиканың тускай сорулгалыг программазынче дараазында өскерилгелерни кириер:

1) Программаның паспортунуң «Программаның акшаландырышының хемчээлдери болгаш үндэиннери» деп туржунда «219135,0» деп саннарны «331717» деп саннар-биле солур, «116800,0» деп саннарны «140016» деп саннар-биле солур, «102235,0» деп саннарны «191701» деп саннар-биле солур;

«2012-2013 чылдарда Тыва Республиканың одалга-энергетика комплекзинин бүдүрүлгө черлеринге күрүне деткимчези» республиканың тускай сорулгалыг программаның ХЕМЧЕГЛЕРИ

Ады	Акшаландырышының түнү, муң рубль			Экономиктиг ажыкты
	Шупту	2012 ч.	2013 ч.	
1	2	3	4	5
Программа талазы-биле шуптузу	331717,000	140016,000	191701,000	
1. Күскү-кышкы үеге белеткел болгаш онза байдалдарны болдур-базы, шупту	60 539,000	14 696,000	45 843,000	
1.1. Одалга-энергетика комплекзинин бүдүрүлгө черлеринин белеткели	40 539,000	14 696,000	45 843,000	Онза байдалдарның тыптырын бичии-ледири
2. Тыва Республиканың одалга-энергетика комплекзинин бүдүрүлгө черлеринге күрүне деткимчези	241 578,000	95 720,000	145 858,000	

1	2	3	4	5
ниң акша-хөреңгизинче, шупту:				
ооң иштинде:				
2.1. Күрүнениң өртөктер таарыштылары-биле холбашкан одалга-энергетика комплекзинин бүдүрүлгө черлеринин ышкындырган орулгаларының карылгаларын төлээри, шупту	241 578,000	95 720,000	145 858,000	2011-2012 чылдың күскү-кышкы үезинде чухандырылган бүдүрүлгө черлеринин ажылы зүрелдин
ооң иштинде:				
Тыва Республиканың «Хову-Аксы чылыг» КУБ	148 663,200	62 927,000	85 736,200	Чылдың-на тонна хөмү садып алыгаш ооң сгези
Тыва Республиканың «Шагаан-Арыг чылыг» КУБ	22 223,800	7 085,000	15 138,800	Чылдың-на тонна хөмү хереглээр, 4,4 муң тонна мүр-дашты алыры бол сөөртүлгөз
Тыва Республиканың «Прогресс чылыг» КУБ	15 313,900	6 957,000	8 356,900	Чылдың-на тонна хөмү садып алыгаш ооң сгези
Тыва Республиканың «Ак-Довурак чылыг» КУБ	55 377,100	18 751,000	36 626,100	Чылдың-на тонна хөмү хереглээр, 13,4 муң тонна мүр-дашты алыры бол сөөртүлгөз
3. Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан суурда үш модульдуг котельнаяларның тудуу	29 600,000	29 600,000	-	2011-2012 чылдың күскү-кышкы үезинде чухандырылган бүдүрүлгө черлеринин ажылы зүрелдин

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар. Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың күрүне магадылалының бээринин дугайында
2012 чылдың июнь 18 №316 Кызыл хоорай

2010 чылдың декабрь 31-де «Тыва Республиканың күрүне магадылалдарының бээринин чурумунун дугайында» №279 ВХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузу езугаар Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «Стройсервис» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелге 2014 чылдың июнь 30-ге чедир хуусаалыг дедир негелде эргези чок Тыва Республиканың күрүне магадылалын «Одалга-энергетика комплекзинин сайзырадыры» угланышкынның талазы-биле «Стройсервис» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин Тыва Республиканың Хову-Аксы суурнуң чылыг четкилерлиг котельнаяны тудуунче 24000000,0 (ийи чүс дөртөн миллион) рубль хемчээлдиг кызыгаарлаттынган харысалганы ооң иштинде 202700000 (ийи чүс ийи миллион чеди чүс муң) рубль хемчээлдиг үндэин

өрени эгидеринин талазы-биле хулеринин күүселдезин хандыраары-биле чээлини ажыглааны дээш санаттын ларны төлээри-биле, 37300000 (үжү миллион үш чүс муң) рубльди коми болгаш керээ күүсептээнинин ши (пеня, торгоалдар) төлээри-биле «Р хозбанк» ААН-нин Тывада регио салбырынга 202700000,0 (ийи чүс ийи миллион чеди чүс муң) рубль хемчээлдиг 13 хууга 20 ай дургузунда чээли шуг ажыдарының дугуржулгазының талазы бээр.

2. Бо доктаалдың күүселде контролон Тыва Республиканың Ү болгаш энергетика яамызынга хула.

3. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар. Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаның чамдык доктаалдарына өскерилгелер кириеринин дугайында
2012 чылдың июнь 19 №328 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2008 чылдың февраль 7-де Тыва Республиканың Чазаның №50 доктаалы-биле бадылааны чоннуң социал камгалалының органнарын дамчыштыр транспорт херекселдерин алган транспорт херекселдеринин ээлеринин хамааты харысалгалының ыяал камгаладылганын керээзинин талазы-биле камгаладылга акша-зының компенсациязын инвалидтерге төлээринин чурумунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 4 пунктта дараазында уткалыг иштики пунктуну немээр:

«г) кредит албан черинде аждошту кежеринге сүмелер (Чурттакчы чонга удуртулга)ыттынган агар санының реквизииттеринин дугайында медээлери.»;

2) 5 пунктуну дараазында эдилге-биле бижир:

«5. Компенсацияны тыпсырының дугайында азы тыпсырындан ойталаарының дугайында шиитпири Тыва Республиканың чоннуң социал камгалалының талазы-биле төлээлеткен органы эргежок чугула документиер кошкан билдиришкин кириген

хүнден 15 хонуктуң дургузунда хүлээп билдиришкин ээзинин кириген ментилеринде медээлериң чөрүшкөк турары илерээр болза, азы компетен төлевириң алыр эрге ол кижиде чок ойталаарыңа барымдаа болур.»;

3) 11 пунктта «Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамы деп сөстөрни «Тыва Республиканың Камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамы деп сөстөр-биле, «Россия Федерациязы Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө талазы-биле федералдыг агентилел деп сөстөрни «Россия Федерациязының Камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамы деп сөстөр-биле солур.

2. 2010 чылдың апрель 20-де Тыва Республиканың Чазаның №117 доктаалы бадылааны чуртталга шөлүн болгаш мунал ачы-дузаны төлээр кылдыр федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизинин ли-биле хамаатыларга тускайлаан сөдеткимчениң хемчеглерин тыпсырының лээринин) чурумунга дараазында өскерилгелерни кириер:

б) пунктунуң бирги абзазында «до мал чурттап турар черинин аайы-биле» сөстөргө «азы чурттап турар черинин

Солтүстік муниципалды ачы

ЧОНГА АЖЫК-ДУЗАЗЫ УЛУГ

Кызыл хоорайның чурттакчы чону неделяның дыштаныр хүннеринин суббота санында доктаамал болуп турар көдээ ажыл-агый ярмарказындан чиг эт болгаш өске-даа аш-чемни чиик өртектер-биле садып ап чаңчыга берген.

Ярмарканың амгы үеде ниити байдалыңа хамаарыштыр чоннуң сонуургаан айтырыгларыңа харылап бээр-биле Тываның Көдээ ажыл-агый яамызының көдээ ажыл-агый талазы-биле аш-чем болбаа-зырадыр килдистин кол специализи **С.Д. Тюлюш-биле** чугаалажыр аргалыг болдувус.

— **Көдээ ажыл-агый ярмаркаларында кайы кожууннардан бүдүрүкчүлөр идепкейли-биле киржип турарыл, Салбакай Дадар-ооловна?**

— Кызыл хоорайда неделяның дыштаныр хүннеринин суббота-ларда болуп эртип турар көдээ ажыл-агый ярмаркаларында республиканың ырак-чоок кожуунна-рындан бүдүрүкчүлөр киржип, бүдүргөн аш-чемин улуг эвес өртекке чонга садары-биле эккеп турар. Ярмарканың ажыдышкы-нын үезинде республиканың шупту кожууннарындан бүдүрүкчүлөр хаара туттунган турган. Ынчалза-даа ырак кожууннарда бээр келири база берге болгаш, амгы үеде чүгле Кызыл, Таңды, Бии-Хем, Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Эрзин, Каа-Хем, Өвүр, Сүт-Хөл, Эрзин, Барыын-Хемчик кожууннары идепкейлиг киржип турар. Бо чылын ярмаркаларга киржири-биле кээп турар бүдүрүкчү-лерниң саны 160 (2011 чылда 60 киржикчи турган) ажа берген. Оларның иштинде 60 арат-фермер ажыл-агыйлыглар, 2 көдээ ажыл-агый организациялары, 80 хуу дузалал ажыл-агыйлары, 8 аш-чем болбаа-зырадырының бүдүрүлгелери, 10 хуу сайгарлыкчылар, оон аңгыда Хакасия Республикандан болгаш Красноярск крайдан 2 бүдүрүкчү киржип турар. Чамдыкта ийи-чаңгыс ыраккы кожууннар боттарының кожуунунун төвүнде база шак мындыг ярмаркаларны, үргүлчү эвес-даа бол, ында-хаа эртрип турар.

— **Көдээ ажыл-агый ярмарказын кандыг сорулга-биле тургусканыл, Салбакай Дадар-ооловна?**

— 2011 чылда Тывага көдээ ажыл-агый ярмарказы эртрир деп чүүлү, көдээ ажыл-агый талазы-биле бүдүрүкчүлөргө дилээни-биле, Тываның Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызы Кызыл хоорайның бизнес-инкубатор-биле кады мөөңөжил алгаш, эртрирп эгелээн. Республикада мал бажы-

ның саны эвээш эвес-даа болза, садыгларда эт өртээ улуг болганындан хоорайның чурттакчы чонунга эт аймаандан кылган аш-чемни үргүлчү садып чири болдунмас. Садыгларда салдыгган эттин өртээне бөдүүн чон күш четпейн турар. А херек кырында ук садыглар бүдүн мал эдин көңүс эвээш өртекке хүлээп алгаш, ону эвээштеп садарда өртөөн 2-3 катап өстүрүп алгаш, садар. Ынчангаш көдээ ажыл-агый ярмаркаларын эт өртөөннү өскенинге барымдаалааш база ол ышкаш көдээ черден малының эдин дужаап келген чон эдин чиик өртекке кандыг-бир садыгжыга азы кеменир черге дужаавайн, а боттары ярмаркага чүгээр өртекке садып тургаш, орулга кирип алзын дээн бодал-биле тургускан.

— **Бо ярмарканы тургузарыңа кандыг чарыгдалдар үнгенил, ону удуртуп-башкарып турар ажыл-дакчылар бар бе, ол дугайында чүнү чугаалап болур силер?**

— Хандырып берген акшаландырышкынын шаа-биле ярмарка болур черни дерининге 150 палатканы болгаш ооң бүрүн дериг-херекселдери: столдарны, сандайларны, деңзилерни, эт бузар балдыларны, чадыгларны саткан. Ярмаркаларны удуртуп ажалдарны чорудары-биле тускай мөөрейден ийи төлээлекчи шилиттинген. Оларга хуу сайгарлыкчы Р.Т.-Б. Монгуш болгаш арат-фермер ажыл-агыйлыг

К.О. Намчыл-оол хамааржыр. Бо ийи төлээлекчинин ажылы база амыр эвес, субботада даң бажында келгеш, тускай ажыл-дакчыларының дузазы-биле палаткаларны тургускаш, келген бүдүрүкчүлөргө ат-сыын, садар бараанын бүрүткээр. Бүдүрүкчү-лерниң туруштарын чурумчуткаш, кезжээ ярмарка соонда ук девискээрни аштап-арыглаар тускай ажылдакчылар болгаш машина-техника база хөлезилеп турар.

Ярмарканың палаткаларыңа бүдүрүкчү кижилеринин 9 шактан 15 шакка чедир бараанын садып турганы дээш эгезинде 300 рубльди төлөп турган. Бо чылдың августа киржикчилеринин хөйү-биле база өске-даа чарыгдалдарже акша хөй үнүп турарын барымдаалааш, хөлезин өртөөн 400 рубльге өстүргөн. Кожууннарда ярмаркага бүдүргөн аш-чемин садары-биле идепкейлиг кээп турарларның саны эрткен чылга бодаарга, 3 катап өзе берген деп санап болур. Ынчангаш ийи удуртукчуларның бо үеге чедир ажылдаан артыкшылдыг акшазы бар болза, саттыгган дериг-херекселдерни ам-даа немей садып алыры көрдүнүп турар.

— **Чамдык садып алыкчылар ярмаркаларда садып турар чиг эттин өртээ эгезинде турганыңа бодаарга өскен-дир деп турар. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап берип болур силер, Салбакай Дадар-ооловна?**

— Чогум өртектер ыңдыг кончуг улгатпайн турар. Неделяның суббота санында ярмаркаларга Тываның Көдээ ажыл-агый яамызының специалистери бис тускай оочур езугаар үргүлчү дежур-

ныйлап турар бис. Мында өртектерни дугуржулга езугаар садып турар, ынчалза-даа хоорайның садыгларыңа бодаарга, 20-30 хуу черле чиик деп болур. Бода мал эдinin өртээ 200, хой эдinin харын бода малга бодаарга, черле бичии улуг болур ужурлуг, ынчангаш 230-250 рубль деп турар. Ийи-чаңгыс сарлык эди, аш эди болгаш хаван эди саткылай бээр. Олар база 200-тен дыка улуг болбайн турар. А хоорайның улуг төп садыгларында амгы үеде бода малдың мөөң эдinin өртээ 280 рубль, сөөктүг эттин 180 рубль, тырткан эттин өртээ 220 база хой эдinin 300, хаван эдinin 270 рубль. Бо өртектер ооң мурнунда моон-даа бедик турган. Көдээ ажыл-агый ярмаркалары болуп эгелээрге, чоннуң хөй кези суббота санында чиик өртек-биле этти садып алып апарган. А садыгларда эттерин чоннуң садып алыры эвээжп эгелээрге, ынчан өртектер бадып келген. Садыглар өртөөн бодаарга, ярмаркада эт өртектери чиик, бүдүрүкчүлөр садып алыкчыларның дилээ-биле оон-даа эвээш өртекке бадырып турар болгай. Ынчаар дыка бадырып туруп бээр болза, кайы оранчок кожуундан машина хөлезилеп тургаш, эккелген эдин чиик өртекке садыптарга, орулга эвээжп каар.

Эттен аңгыда сүт, сүттен кылган аш-чем, арбай далганы, соктаан чинге-тараа, тайга тооруу, чыжыргана, дузап каан ногаа аймаа, мөөгүлөр, янзы-бүрү катчимистен кылган вареньеелер, ары-чигири (мед), булочка, боова-боорзак база артыш, чойган карты, ыт-кады дээн хевирлиг аш-чем, эм ояттар садып турар бүдүрүкчүлөргө бар. Олар база өртектерни дугуржулга езугаар садып турар. Мен бодаарымга, ийи-чаңгыс улус өртектерни өстүрүп алган болур, ынчалза-даа садыгларның өртөөндөн черле өстүрбейн турар деп бодаар мен. Сөөлгү үелерде ярмарканың шынарын баксырадып турар чүүл бар. Ол дээрже, идик-хеп, косметика болгаш өске-даа аш-чем аймаанга хамаарышпас чүүлдер садар улустун саны көвүдээн. Эгезинде харын хоруп, ойдадып шаанга кирген бис. Ынчалза-даа демей-ле хоржок, катап база туруп алгаш, садып эгелээр. Көдээ ажыл-агый ярмарказы дээн болганда, ук ярмаркага аш-чемден өске кандыг-даа бараан турбас ужурлуг.

— **Ярмаркаларда садып турар барааннары тускай чөпшээрел-биле садар бе азы оларның шынарын көөр хыналда бар бе, кандыгыл, Салбакай Дадар-ооловна?**

— Көдээ ажыл-агый болганда, маңаа киржикчилерниң тускай чөпшээрелуру албан эвес. Чүге да көдээ черден бодуну малының эдин, сүдүн, ген хуу малдыг улус хөй Олар, чижээ, эт садар кожуундан бодуну деп шынзылга бижик маңаа келгеш, аарыг ээ эди дээрзин мал эмн тускай комиссиязының эртрирер. Оон аңгыда ярузунда Кызыл хоорай ринария салбырындан миссия хыналданы баз турар. Олар садып турны эрги-чаазын, шынар хынап турар.

— **Бо эртрирп туралардан бүдүрүкчү хире орулга кирип ап**

— Бо чылдың июнь-июль-август-сентябрь-ноябрь-31-ге чедир эрттир маркаралың ниити санын түңнелдери-биле 278,2 тонна (2011 чылда чиг эт болгаш эттен кы-чемден — 55,6 млн. рубль тонна сүт болгаш сүтү аш-чемден — 1,5 млн. рубль тонна (2011 чылда 29 тонна аймаандан — 0,811 млн. рубль тонна (2011 чылда 4,6 млн. рубль, 10 (2011 чылда 71 тонна) кы-ден — 2,2 млн. рубль, 8 тонна чылда 4,5 тонна) кат-чи 0,8 млн. рубль, 3,2 тонна чылда 1 тонна) ары-чи (мед) — 1,79 млн. рубль кирген. Ниитизи-биле эрткен 24 ярмаркаларны орулгазы 63,7 млн. рубль чылда 23 млн. рубль) бол алгаш көөрге, эрткен чыдаарга, бүдүрүкчүлөргө 3 катап өзе берген бол биндыг-даа болза, сөөлгү маркаралда киржикчилер болгаш кирип турар орул бергенин бодаарга, чоннуң баш саны көвүдөп тур көдээ ажыл-агый ярмарка бөдүүн чонга бодуну аш-чемин садып алыры дузалыг болуп турары чад ышкаш садып алыкчыларга байдал эки салдарны чедир дээрзи билдингир.

— **Боттарыңарның үенер чарыгдал, чоннуургаан айтырыглары даргай болгаш четче ха бергениңер дээш, ул четтирдивис, Салбакай ооловна. Моон-даа аш-агый-ижиңерге улуг-у диишкннерни күзедивис Сайсуу Х**

Авторнуң тырттыраа

«ЭКИ» ДЕП ҮНӨЛЭЭН

2012 чылдың 9 айында Тывада мал ажыл-агыйының адырында чоруттунган ажилды эки деп түңнээн.

Сан-көргүзүлгелер талазы-биле алырга, 2012 чылда көдээ ажыл-агый продукциязының хемчээли 5 млрд. 50 млн. рубльди тургускан. Ол дээрже эрткен чылдың көргүзүлгелеринге бодаарга, 1,4 хуу хөй болуп турар. Бо чылын көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин болгаш суурнуң хөгжүлдезинин мурнады хөгжүдөр угланышкынарның мал ажыл-агыйы болгаш чүнү-даа мурнунда эъткир, сүткүр мал болуп артпышаан. ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызының дыңнадып турары-биле алырга, 2012 чылдың 9 айында мал ажыл-агыйының түңнелдери ниитизи-биле эки болган. Малдың болгаш куштун

бүдүрүлгези ажыл-агыйның бүгү хевирлеринге 2011 чылга бодаарга, 3 катап өскөн. Улуг болгаш ортумак көдээ ажыл-агый организацияларының этти бүдүрүп турары 33 хуу өскөн, шээр малдың — 30,5 хуу, куштун — 27 хуу өскөн. Эрткен чылдың деңнелинге бодаарга, көдээ ажыл-агыйның бүгү хевирлеринде бода малдың баш саны 4,3 хуу өзүп көвүдөп, 163,8 муң башты тургускан, оон иштинде 62,9 муң инек, 3,4 хуу тургускан. Бии-Хем кожуунун "Туранское" КХН-ниң баазасынга амгы үениң сүт цегин ажылгалга киригени-биле сүттен кылган аш-чемнин бүдүрүлгези улгаткан.

Дыштаныр хүннерде бедик дең-

нелде эртип турар ярмарка мал болгаш өске-даа продукцияны садып-саарарыңа таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар. Эрткен чылга бодаарга, көдээ ажыл-агый ярмарказының киржикчилери 3 катап көвүдээн, 23 суббота хүн-деринде киржикчилерниң орулгазы 58,3 млн. рубльди тургускан. Бо чылын ярмаркага 253,4 тонна этти болгаш эттен кылган аш-чем аймаан делгээн, ол дээрже эрткен чыл-биле деңнээрге, 3 катап хөй. Сүтүн болгаш сүттен кылган аш-чем аймаа 34,4 тонна хевээр арткан. А картофель, ногаа аймаа, балык болгаш өске-даа аш-чем аймааның боттанылгазы көзүлдүр-ле улгаткан.

Чөөн-Хемчик кожуунун "2012-2014 чылдарда өшкүнү өстүрүп

сайзырадыры" муниципалдыг программаны хүлээп алганы республиканың мал ажыл-агыйыңа бир дугаар чаа болушкун болган. Ук программага хамаарыштыр 2012 чылда кожуунуң бюджетинче 600 муң рубльди өшкү азырап турар хамаатыларның чээлизинин хуу-зунче тускайлаар кылдыр көрдүнген. Изиг, кааң чай болган-даа болза, көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлери машина-техниканы чыып, малдың кыштаар чемин чедир кылдыр белеткеп алган. Республикада ниитизи-биле 190,5 муң тонна мал чемин белеткээн, ол эрткен чылдың деңнелинден 1,3 хуу хөй. Октябрь 1-ниң байдалы-биле 1 баш малга 1,8 центнер чем курлавыры хереглеттинер. 2011 чылда ол көргүзүг 1,4 центнер турган. Амгы үеде республиканың бүгү ажыл-агыйы малдың кышкы азы-

ралынче кире берген.

ТР-ниң көдээ ажыл-агый гаш аш-чем сайыдының чызы Сергей Оюннуң чугаа-ры-биле алырга, кыштагы эки чоруп турар. Кыштагы ла херек аш-чем курлавыр эм-таң аймаа бар.

— Чүгле чаңгыс берге бар болуп турар. Ол дээрже кожууннарда, ылаңгыя Эрз жуунда харның чугазы. Хем на берген, ынчалза-даа хар азы шуут чок. Аалдарда кыш кудуктарның чогу-биле сугай нарын болуп турар. Тус баштаар черлери суг сөөртү организастан, чогуур хемчел алып ужурлуг — деп, Сергей чугулалал демдеглээн.

ТР-ниң албан-езууны тызындан.

Айтырыг-харыы

ИНВАЛИД БОЛГАНЫН ТОДАРАДЫРЫНЫҢ НЕГЕЛДЕЛЕРИ

Тыва Республикада эмчи-экспертизаның кол бюро-аждары кыдыг-бир бертик-межелдин база төрүттүнген түнелинде ка-байдалы баксыраан инва-инвалид деп санаарының ба-байдалдарын тодарадыр-Россия Федерациязының хоой-үрүмнер езугаар ажилдап-Ол талазы-биле кол документи-бирээзи — 1995 чылдың 24-те үнген 181 дугаар "Рос-Федерациязында инвалид-инвал социал камгалалының ында" федералдыг хоойлу. 2006 чылдың февраль 20-де аатыны инвалид деп санаары-үрүмнери" деп РФ Чазаның алы, РФ-тин Кадык камгалал аш социал хөгжүлдө яамызы-2009 чылдың декабрь 23-те арген дужаалдары — "Хамааты-эмчи-социал экспертизаның аарда, күрүнениң МСЭ албан-аарының ажылгаар бөлүктери адалары" болгаш 2011 чыл-апрель 11-де "Күрүнениң ад-стративтиг эмчи болгаш со-дуза чедиреринин чуруму" деп амент хамааржыр. Инвалид болган деп тодарады-аң кол негелделери болгаш алдары мындыг: аарыгның, бертик-межелдин база кемниг төрүттүнген түн-де организмниң кадыкшыл алы баксыраанда база эм-инден экижиир түнел чок-анда; хамааты кижги амыдыралында азырал-ажарда, шимчеп-аарда, дыңнап-чугаалаарда, болгаш үени тодарадыр-өөренинде, ажил-агый чору-а база угаан-сарыыл, сагыш-талазы-биле кызыгаарлааш-а таварышканды; хамаатының кадыкшылын адерде, социал-камгалал хем-ри негеттинип турда (реаби-ция). Инвалид кижиниң кадыының алын база амыдыралда кы-ашкыннарның чадазын тода-аш, аңаа I, II азы III бөлүктүн аңды, 18 хар четпээн уругларга арид уруг" деп шийтпирни аер. Инвалид болганының бир-а түн 2 чылда, II, III бөлүк-1 чыл хуусаага тургузар. арид уруг" деп бөлүктү I азы II хуусаага тургузар. Инвалид кижиниң кадыының алы эмнээшкн, профессио-болгаш социал реабилитация аелерин чоруткан соонда эки-а, организмде эттинмес мор-тут өскерилгелер барда база аарда кызыгаарлаашкыннар ас таварылгада эмчи-социал атизаны катап эртер хуусаа ас. адыг-бир аарыгның уржуун-кемдээшкн база кемниг амындан эжеш органнарның ас, кулак, бүүрек) бирээзи агаайн барганда, инвалид тодарадырда, кадык арткан арганының ажилдап турарын а көөр. амаатыны эмчи-социал экс-аа эртер кылдыр чорудар аа. амаатыны МСЭ-же эмнээш-афилактика дузазы чедирер

организация, пенсия хандырылгасы кылыр болгаш чоннуң социал камгалалын харыылаар албан черлери чорудар; — эмнээшкн-профилактика дузазы чедирер эмнелге чери хамаатыга эргежок чугула диа-ностиктиг, эмнээшкн болгаш ре-абилитация хемчеглерин чоруткан соонда аарыгның, бертик-ме-желдин азы кемниг чоруткан сал-дарындан организмде өскерлиш-киннер эттинмээн, хевээр артканда МСЭ чорудар; — МСЭ-же хамаатыны чорудуп тура, Россия Федерациязының кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө яамызының бадылаан майык-хевиринге ооң кадыының байдалын, органнарның кайы хире баксыраан чадазын, организмниң ажил-чорудулгасын болгаш катап экижиир аргазын, чорудар эм-нээшкн, реабилитация хемчег-лерин айтыр; — пенсия хандырылгасы кылыр болгаш чоннуң социал камгалалын харыылаар албан черлери кады-ның ужун бодунун амыдырал-хандырылгасын боттандырып шы-давас байдалды шынзыткан эмчи документиленриг хамаатыны эмчи-социал экспертиза эртеринче чо-рудар эргелиг; — эмнелгелер, пенсия ханды-рылгасының, социал камгалал албан черлери МСЭ эртер дуга-йында хамаатыга берип турар бижинге ооң кадыының байда-лының дугайында медээлерниң долу, четче болгаш боттут-шынны дээш Россия Федерациязының хоойлужулгасы-биле доктаат-тыгач чурум езугаар харысал-галыг болур; — МСЭ эртер дугайында би-жикти бээринден ойталаан тавар-ылгада хамааты боду "Тыва Рес-публиканың эмчи-социал экспер-тизаның кол бюрозунга" инва-лид бөлүк тыпсыр дугайында айты-рыгны тургузуп болур. Бюронун специалистери ха-маатының кадыының байдалын өөренип көрген түнелинде, не-мелде шинчилге эрттирер про-грамманы болгаш реабилитация хемчеглерин тодарадыр. Ол хем-чеглерни чоруткан соонда ооң кадыының байдалын база амыды-ралда кызыгаарлаашкыннарын тодарткан түнелди үндүрер. Инвалид бүрүзүнге тускайлаан программаны, эмнээшкн болгаш социал хемчеглерни, ажил-агый, өөредилге талазы-биле сүмелерни айтыр. Ол хемчеглерниң күү-селдезин кадык камгалал шугуму, социал хөгжүлдө, чонну ажилга хаара тутар болгаш социал камгалал албан черлериниң ажилдак-чылары хынап, күүселдезин дем-деглээр ужурлуг. Инвалид болган хамаатыга МСЭ эрткен актызындан ушта бижилге шынзылгасын Пенсия фондунун органнарныче 3 хонук иштинде чорудар. Кандыг-бир билдинмес айты-рыглар тургустунуп келзе, 2-41-91 дугаар телефонче долгал болур. Ол ышкаш МСЭ бюрозунун сайт арыны: tuvamsert@mail.ru. **Алевтина ЧОШКАК,** **Светлана СЕДЕН,** **медицина-социал экспертиза бюрозунун эмчилери.**

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитети —

аукционнун организакчызы ыяш белеткелиниң садыглаашкын хевирлиг кылдыр ТР-ниң "Тожу лесничествозу", ТР-ниң "Чадаана лесничествозу" ТР-ниң "Шагаан-Арыг лесничествозу", ТР-ниң "Туран лесничествозу", ТР-ниң "Кызыл лесничествозу", ТР-ниң "Балгазын лесничествозу", ТР-ниң "Танды лесничествозу" күрүнениң казна албан черлериниң доктаадып тургускан регламенттеринге дүүштүр эрттирериниң дугайын дыңнадып тур:

А/ч №	Турар чери		Квартал-дын тус-кайлаан черниң №	Ыяштын хемчээли (куб.)		Поро-дазы	Шөлү (га) чылда	Ажылгалдын чөпшээрээн хевир	Аукц. ед-ың өртээ (рубль-биле)	Долааның түнү (рубль-биле)
	Лесни-чество	Лесни-чествонун участогу		Шунту	Ооң иш-тинде ту-дугуяжы					
1.	Тожу	Сыстыг-Хем	133/17	553	-	Л	6,0	Ыяш белетке-ли, 1 чыл	2539,32	253,93
2.	Тожу	Сыстыг-Хем	109/32	402	-	Л	4,2	Ыяш белетке-ли, 1 чыл	1846,6	184,66
3.	Тожу	Тоора-Хем	хув.-ваан кезээ	986	-	Л	4,5	Ыяш белетке-ли, 1 чыл	4146,38	414,63
4.	Тожу	Тоора-Хем	61/9	702	36	Л	4,2	Ыяш белетке-ли, 1 чыл	7156,8	715,68
5.	Шагаан-Арыг	Арыг-Үзүү	75/29	192,1	164,5	Л	2,0	Ыяш белетке-ли, 1 чыл	24871	2487,1
6.	Чадаана	Чадаана	99/5	105	91	Л	2,3	Ыяш белетке-ли, 1 чыл	12372,80	1237,28
7.	Тес-Хем	Шуурмак	119/10	296,2	253	Л	6,0	Ыяш белетке-ли, 1 чыл	22384,96	2238,4
8.	Балгазын	Кызыл-Арыг	151/4,5,7	161,4	120,5	Л	9,0	Ыяш белетке-ли, 1 чыл	14017,4	1401,74
9.	Шагаан-Арыг	Арыг-Үзүү	99/5	316,21	271,81	Л	3,0	Ыяш белетке-ли, 1 чыл	40117,83	4011,78
				Шунту:	3990,91	936,81	41,2		127791,09	12945,2

Аукцион единицазының эге өртээниң саналгазын РФ-тин Чазаның 2007 чылдың 05.22-де "Федералдыг өнчү болуп турар арга-арыг участогунун арга-арыг курлавырларының хемчээлиниң единицазының төлевир ставказының болгаш шөлүнүн единица дээш төлевир ставказының дугайында" №310 доктаалыга дүүштүр боттандырган.

А/ч №	Турар чери		Квартал-дын/ дилин-дектиң №	Шөлү, га/ гада каш сан бары	Ажылгалдын чөпшээрээн хевир болгаш ажылгаар хуусаазы	Аукц. ед-ың өртээ (рубль-биле)	Долааның түнү (рубль-биле)
	Лесни-чество	Лесни-чествонун участогу					
10.	Балгазын	Кызыл-Арыг	55/26	3,0/100	Чаа чыл шивилерин белеткээри, 2012 чылдың 12. 31-ге чедир	1694,23	169,42
11.	Шагаан-Арыг	Арыг-Үзүү	118/5	2,0/56	Чаа чыл шивилерин белеткээри, 2012 чылдың 12. 31-ге чедир	730,27	73,02
12.	Тес-Хем	Шуурмак	161/8	7,6/540	Чаа чыл шивилерин белеткээри, 2012 чылдың 12. 31-ге чедир	4668,50	486,85
13.	Кызыл	Черби	215/13	3,1/926	Чаа чыл шивилерин белеткээри, 2012 чылдың 12. 31-ге чедир	10107	1011
14.	Танды	Хову-Аксы	66/6	2,0/1230	Чаа чыл шивилерин белеткээри, 2012 чылдың 12. 31-ге чедир	11392,24	1139,22
15.	Туран	Туран	250/12	3,0/900	Чаа чыл шивилерин белеткээри, 2012 чылдың 12. 31-ге чедир	9737,0	973,7
				Шунту:	20,7/3752	38529,24	3853,21

1. Арга-арыг участогун дилиндектөөзүн, ажыл-лаарыга кызыгаар тургуспаан.
2. Аукционну эрттирер чери болгаш ай-хүнү: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 "б", кабинет 131, 2012 чылдың декабрь 19-та 10.00 шакта (тус черниң шагы-биле);
3. Аукционга киржириниң чагыын кирип эгелээриниң болгаш доостурунун ай-хүнү. Аукционга киржириниң чагыгларын бо дыңнадыгны парлаан хүнден 2012 чылдың декабрь 13-ке чедир ажил шактарында хүлээп алыр.
4. Албан-езуунун сайтызы: аукцион дугайында документиленри Интернет четкизинде "www.gov.tuva.ru" деп сайтыда кириген.
5. Өртөк өстүрериниң аразы (аукционнун базамы) — аукционга саткан чүүлдүн эге өртээниң 5 хуузу.
Долаа дугайында медээлер болгаш ону төлээриниң чуруму: аукционга киржири-биле 2012 чылдың декабрь 13-ке чедир аукцион

единицазының эге өртээниң 10 хуузу хемчээлдиг долаа акшаны аукцион организакчызының дараазында агар санынче төлевир поручениезин езугаар шилчидери-биле боттандыраар:
Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүне комитети
Получатель: УФК по Республике Тыва (Госкомлес РТ л/с 05122009940)
ИНН 1701046164; КПП 170101001 р/сч. 40302810800002000002 ГРКЦ НБ Рес.Тыва Банка России г.Кызыла БИК 049304001. "Төлевирниң ады" деп черге "№10-ар/12 аукционга киржилге дээш долаа төлевири" деп айтыр.
6. Арга-арыгның өзүмнерин садыглажырының керээлерин чарарының хуусаазы: арга-арыг участогун арендаарының керээзин аукцион протоколунга ат салган хүнден он ажил хүнүнүн дургузунда чарган турар ужурлуг.
7. Аукционга киржириниң дугайында долу медээлерни аукционнун организакчызындан 8 (394 22) 6-19-18 деп телефондан билип ап болур силер, харылзажыр кижиге — Аюна Сергеевна Ондар.

ИНВАЛИДТЕР СПАРТАКИАДАЗЫ БОЛУР

Бүгү-россияның инвалидтер ниитилелиниң Тыва Республика организациязы Делегейниң инвалидтер хүнүнге уткуштур, декабрь 2-де 10.00 шакта инвалидтерниң спортчу спартакиадазын "Сүбедей" спорт комплекзинге эрттирер.

Аңаа киржирин күзээннер ноябрь 30-ге чедир республиканың инвалидтер ниитилелинге (Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 48, каб. 105, тел. 2-22-92, 2-44-01) бижидип алырын дыңнадып тур.

Ниитилелдин баштаар чери.

Билип алыры артык эвес

Дошту кежеринге сүмелер
(Чурттакчы чонга удуртулга)

Дошка кылаштаарының мурнунда айыыл чок маршрутту шилеп, доштуң быжыын хынал алынар. Буттар-биле тепсеп хынаары шуут хоруглуг.

Ногаансымаар азы көксүмээр өңнүг, кылаң дош кыры-биле кылаштап эртери айыыл чок, ында доштуң кылыны 7 см-ден эвээш эвес турар ужурулуг. Куу, сарыг-зымаар болгаш бүлүртүң ак дош ооң быжыг эвезин херечилеп турар.

Бөлүк кижилер дош кыры-биле кылаштаарда аразы 3-тен 5 метр болурун сагыры чугула.

Дош кыры-биле машиналыг чоруп олургаш, айыыл чок чоруктуң багларын чешкеш, онза айыылдыг черлерге пассажирлерни дүжүргеш, шилдерин бадыргаш, эжинин шала ажыдып алыр.

Улуг эвес дош кырынга балыктаар хөй черлерни өрүмнөвөс.

Балыкчыларга бир талазы аар чүктүг, өске талазы дузактыг,

узуну 12-15 метр хендир, бижек азы өске-даа чидиг бистиг чүүлдерни ал чоруурун сүмелеп турар. Дош буступ, сугга дүшкен таварылгада оларның дузазы-биле дош кырынче үнүп кээп болур.

Бир эвес адаанарда дош быжыг эвес деп билип кагынарза, базымнарынары доштан адырбайн, келген изиңер-биле дедир ээптинер.

Бузулган дош адаанче кирип, айыылга таварышкан кижилер бир дугаарында даштыкы хевинден болгаш идиктеринден хосталырын, ооң соонда быжыг дошче үнүп келирин кызытсын.

Уш-баш чок девидеп, дыр-баңайнып, мага-боду-биле дош кыдынынче чүктүп халбактанманар, ынчаар болза, ооң бустуру дам баар.

Ийи шенээнер-биле дошка оожум даянган, буттарны, мага-ботту суг кырында, дорт турар кылдыр тудуп алырын оралда-

жынар. Дош кырынче чок турар бутту оожум ужулгаш, ооң кырынче салыр, ооң соонда ооргаже ойталап алгаш, оюлган черден үнүп, келген оруунарже дедир эглиринерни сүмелдиривис.

Дошче оюлган кижиге дуза чедирерде, дош кырынга чыдып алгаш, үңгеп чеде бергеш, дузалажынар. Азы чок болза, дошче кирген кижиге моюн-ораар, куртка азы тонну сунар, чок болза үнүп келиринге дузалыг узун ыяш, хендир дээн ышкаш өске-даа чүүлдерни сунуп болур.

Сугга дүшкен кижини камгалап алгаш, чылыг черге азы машинага чыттырар, азы эрикке одаг салгаш, идик-хевин ужулгаш, мага-бодун дүрбүүр, кургаг хепти кедиргеш, изиг шай ижиртирин билип алыры артык эвес.

Тыва Республиканың Онза байдалдар яамызының күрүнениң бичи хемчээлдиг хемелер инспекциясы.

Төрүттүнген хунүңер-биле

Бистин эргим, хундүлүг ававыс, алды ажы-төлүнүн бистин уйнуктарының энерелдиг ынак иези Надежда Очур ДАРГЫН-ОЛДУН бо хуннере төрүттүнген хунү. төрүттүнген хунун таварыштыр аас-кежикти, кан да кадыкшылды, ажы-төлү бистин аравыска ам-даа хөй таарынарны күзевишаан, дараазында одуругларны гаттывыс:

Чымчак сөзүң дыңнаанымда оожургаар мен, Чылыг, эргим көрүжүңден сергээр-дир мен. Чымыш билбес холдарыңның суйбаанындан Чажымда дег чассыксаам кээр, эргим авай, Изиг шайың ишкенимде иштин таалаар. Эткен дөжээң кырын орта уйгум ханар. Эргеленип чыттарыңга сеткил дойлуп, Ишкениңиң ыгласаам кээр, эргим авай. Үрде көрбейн, бичимде дег сакты бээр мен. Үргүлчү-ле дүштеримге кирер-дир сен. Чанымга кээп, тааланчыг чугааланып, Чагыг-сөзүң сөглөп берем, эргим авай.

Өөнүң ээзи, ажы-төлү, кен...

Күш чок деп санаар

2007 чылдың июнь 23-те Кызыл кожуунунуң Сукпа школазын доосканының дугайында Аржаана Александр ООЛГА тывыскан сериязы АА №0004392 аттестаттын барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Акция чору

Александрга дузалажың

«Шынның» эрткен үндүрүлгезинде Александр Хомушкунуң аар аарыгга таварышканын, ону тиилеп чурттакчы чондан дуза дилээн дыңнадыгны парлаан бис. «Далайга дамды дуза» дээр дег, ол акцияга идепкейли ачы-дузаны көргүзерин энерелдиг чонувустан диледивис. Харылзажыр телефону: 8(39422)9-34-59. Ажаалга банкызында 639002319013843391 картаже, а Банк получателя: Восточно-Сибирский Банк Сбербанка г. Красноярск. БИК: 040407627 Корр. Счет: 30101810800000000627 ИНН: 7707083893 КПП: 170102001 Счет получателя: лицевой счет: 40817810765000104621 Получатель: Хомушкун Александр Аясевич деп агар саннарже акшаны шилчидип болурун дыңна

Чарлал

Дус-Дагның дузун хереглөп тур бис. Кызыл хоорай, Көк-Тей кудумчузу, 7. тел.: 8-923-389-88-87.

Прокурор хына

ЧЕТПЕСТЕРНИ ЧАЙЛАДЫП ТУ

Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелдин күүселдизин кожуунда канчаар боттандырып турарын Эрзин районунуң прокуратуразы хынаан.

Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелге дүүштүр божудулга сертификаттарын езугаар акушер эмчилерге төлө-вирни Эрзин кожуунуң төп эм-нелгези федералдыг хоойлужуду-ланы хажыдып, саададып турарын прокурор хыналдазы илереткен.

Мурнады хөгжүдөр «Кадыкшыл» национал төлөвилелге дүүштүр Бляп-ла медицина камгаладыл-газының фондузундан эмнелгениң агар санынче божудулга серти-фикаттарының талазы-биле төлө-вирни кылыры-биле шилчиткен акша бо чылдың сентябрь 17-де кирген, ону төлээрин саадаткан.

Ол кожуун эмнелгезинге феде-ралдыг хоойлужудулганы хажыт-канының чылдагааны—2012 чылдың августуң божудулга сертификатта-

рының талазы-биле а чедиргени дээш шилчи-ша-хөреңгини хуваары башкан комиссия хура-токолунга бир эмчинин-лынга четпестер дээш о-гаалга чөпшээрешпээ салбайн барганы болга

Буруулуг болган чарган күш-ажыл керэ-мелде дугуржулганың деткимче көргүзөр ажил берикчизи канды дээш төлээриниң даңзы паан болган, ол ышка күштүг болур хуусаазы раттынмаан. Ол хынал-нели-биле кожуунуң те-зиниң кол эмчизинге хо-ганы хажыдышкынаа дырының дугайында прокурор кириген, ол не сеттинген, болдурган ч чайладып турар.

Алексей В. Эрзин районунуң про

Спорт • Спорт • Спорт

ЕРМАКОВСК СУУРДАН МЕДАЛЬДАР

Хостуг хүреш маргылдаазын улам-на сайзырадыр сорулга-биле Саян эдээнде кожоларывыс Ермаковск району хүрештин бо хевиринге школачылар аразында VIII турнирни организастан эрттирген.

Мурнунда чылдарда ук мар-гылдаа чүгө оолдар аразында эртип турган болза, 2010 чылдан эгелеп уругларны база кириген. Кызыл хоорайда Ярыгин аттыг спорткомплекске Россияның сураглыг спортчузу, мөге Лариса Ооржактын ады-биле хүреш залын ажитканын билер бис. Бо чылын найысылалда уругларның спорт школазының тренер башкызы Айдың Достай бодунуң өөреникчи-лерин база Ермаковск районунче

чедирип, күжүн шенеп кириш-тирген. Салым-чаянныг тыва мөге Лариса Ооржактын аныяк-өскенге үлөгер-чижээ халас барбаан бол-гаш, Айдың башкының идегелин өөреникчилери шыныдып шыдаан деп түңнелди бо маргылдаа соон-да дидими-биле демдеглөп болур. Кызылдың №9 школаның 10-гу классчызы Айлаана Ооржак 52 кг деңзиге хүрешкеш, 2-ги шаңнал-дыг черже кирген. Ооң эжи Кы-зылдың 11 дугаар школазының 10-

гу классчызы Аржаана Ондар база-ла бо-ла деңзиге үшкү шаң-налдыг черге төлөптиг болган. Үстүнде ады кирген аныяк спорт-чулар маргылдааның деткичиле-риниң тускай шаңналдарын алган.

База ол ышкаш Кызылдың бир дугаар школазының 3-кү класс-чызы Азия Ондар 34 килге 3-кү черни ээлээн. А 8 дугаар школаның 2-ги классчызы Буяна Араваа база бо деңзиге бүзүрелдини-биле үшкү черни алган. Бо ышкаш үнүүш-күннүг маргылдаалар уругларга спортчу арга-дуржулга алырынга дыка ажыктыг дээрзи магатчок.

Владимир ООРЖАК.

Күш чок деп санаар

Тыва Республиканың Кызыл хоорайда «Толи» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин болгаш «Сокол» хуу камгалал бүдүрүлгези КХН-ниң сүлделиг төгөрүк таңмаларының читкенин барымдаалааш, оларны күш чок деп санаар.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр. ОЛ БАЖЫНДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР: тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-268-90-73, 8-905-920-41-01. Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

КАШ БАЗЫМ ЧЕРДЕ БЫЖЫГ ГАРАЖТАР БААР.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Объектинин ады	Өрзэлдер саны	So	S кухня	Каыттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каыт тууйбу бажың	3 тип 3	97,80	11,50	2,3,4

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы. Кол редактор С. С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редак-торунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru; КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөре-дилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7440. Чагыг 138. Номерни парлагже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 406038104000000000263

Корр.счет № 301018105000000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг комму-адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Рес-талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың март 12-де эде б-Херечилелдин дугаары—ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кра-Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары реда-туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.